

ВРАХУВАННЯ СТУПЕНЯ СУВОРОСТІ ПОКАРАНЬ В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

Рябчинська О. П.

*Інститут права ім. В. Сташиса Класичного приватного університета,
м. Запоріжжя, Україна*

В статті аналізується судова практика в частині дотримання такої ознаки системи покарань як розташування видів покарань в певному порядку за ступенем їх суворості – від менш суворого до більш суворого при застосуванні кримінального закону в частині призначення покарання. З'ясовуються найбільш типові випадки неправильного застосування кримінального закону через неврахування зазначеного вище порядку розташування покарань в системі.

Ключові слова: кримінальний закон, покарання, система покарань.

Чинна система покарань покликана визначати однаковість у правозастосовній діяльності, а отже бути важливим засобом забезпечення законності. Вона включає в себе різноманітні за змістом та характером покарання, що дає можливість забезпечити його індивідуалізацію та справедливість відповідно до тяжкості вчиненого злочину і особи винного. Обґрунтованим є надання системі покарань визначального значення в аспекті реалізації і інших кримінально-правових принципів: законності, справедливості, гуманізму, особистої і винної відповідальності та завдань Кримінального кодексу в цілому.

Традиційно під системою покарань розуміють передбачений кримінальним законом обов'язковий для суду та вичерпний перелік покарань, розташованих у певному порядку за ступенем їх суворості (від менш суворого до більш суворого) [1-3]. Проте, зважаючи, що система покарань, встановлена ст. 51 КК, є, крім того, і нормативним підґрунтям діяльності законодавця при побудові санкцій статей Особливої частини КК України більш методологічно правильним підходом до визначення поняття системи покарань слід визнати той, за якого не конкретизується суб'єкт нормативного посилу. Зокрема, коли системою покарання пропонують визнавати встановлений у кримінальному законі вичерпний перелік розташованих у певному порядку видів покарань [4, с. 286]. Саме на це визначення ми будемо орієнтуватися при аналізі властивостей системи покарань та їх дотримання в судовій практиці в межах цієї статті, оскільки проблема визначення поняття системи покарань вимагає самостійного детального дослідження.

Система покарань, встановлена в ст. 51 КК, містить в собі такі види покарань: штраф; позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; конфіскація майна; арешт; обмеження волі; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; позбавлення волі на певний строк; довічне позбавлення волі.

Реалізація системи покарань в правозастосовній практиці відбувається через використання ст. 51 КК судом в наступних випадках:

- 1) при з'ясуванні питань пом'якшення чи посилення відповідальності (ст. 5 КК);
- 2) для визначення злочинів невеликої тяжкості (ч. 2 ст. 12 КК);
- 3) при призначенні покарання за незакінчений злочин та за злочин, вчинений у співучасті (ст. 68 КК в редакції Закону України № 270-VI від 15.04.2008);
- 4) при призначенні більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК);
- 5) при призначенні покарання за наявності обставин, що пом'якшують покарання (ст. 69-1 КК);
- 6) при визначенні остаточного покарання за сукупністю злочинів та за сукупністю вироків (ст. 70-72 КК);
- 7) при заміні невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК)

Серед притаманних системі покарань ознак традиційно для кримінально-правової доктрини виділяють такі як: а) система покарань встановлюється тільки законом. Жодне покарання не може визначатися довільно, його вид, розміри, порядок і підстави застосування можуть бути зазначені тільки в законі; б) перелік покарань, що утворюють систему, обов'язковий для суду. Інакше кажучи, суд, прерогативою якого є застосування покарання, не має права відступити від цієї системи; в) перелік покарань, що утворюють систему, є вичерпним, тобто закінченим, завершеним, зафіксованим у порядку, наведеному в ст. 51 КК України; г) система покарань передбачає їх розміщення у певному порядку за ступенем їх суворості. У ст. 51 КК вони розташовані починаючи від менш суворих до більш суворого.

Остання з наведених ознак дозволяє спрямувати правозастосовну діяльність в частині призначення покарання, орієнтуючи суддів у виборі його суворості. Така ознака системи покарань, як розташування різних видів покарань у певному порядку дає «можливість суддям визначати... співставляти та порівнювати між собою різні види покарань, правильно застосовувати їх на практиці...» [5, с. 72].

Для оцінки ситуації з дотриманням цієї ознаки системи покарань в право застосовній діяльності доцільно звернутися до аналізу стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції. Досить часто ці питання виникають при зміні вироку в касаційній чи наглядовій інстанції, призначенні покарання в порядку ст. 69 КК чи заміні покарання більш м'яким (ст. 82 КК) [6]. Так, в 2009 році Апеляційні суди постановили свої вироки, скасувавши вирок місцевого суду, стосовно 791 особи, у тому числі через необхідність застосування більш суворого покарання апеляційні інстанції постановили нові вироки стосовно 569 осіб, або 71,9 % (76,2 % – у 2008 році). В апеляційному порядку змінено вироки стосовно 3,5 тис. осіб від постановлених по першій інстанції, з них без змін кваліфікації злочину з пом'якшенням покарання змінено вироки стосовно 1,8 тис. осіб, або 50,7 % (52,9 % – у 2008 році) від усіх змінених; у касаційному порядку — стосовно 641 особи, або 0,4 % від постановлених місцевими та апеляційними судами. У 2009 р. суди призначили більш м'яке покарання, ніж це передбачено законом, з урахуванням особи винного і наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкос-

ті вчиненого злочину, 11,6 тис. особам, або 7,9 % (9 % – у 2008 році) від загальної кількості засуджених. В 2010 році Апеляційні загальні суди постановили свої вирок, скасувавши вирок місцевого суду, стосовно 893 осіб, що на 12,9 % більше, або 13 % від кількості тих, щодо яких вирок скасовано, у тому числі через необхідність застосування більш суворого покарання апеляційні інстанції постановили нові вирок стосовно 673 осіб, або 75,4 % [7]. Так, зокрема серед 95 осіб, які були засуджені за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини в 2010 році 39 особам [8] було призначено покарання із застосуванням ст. 69 КК, яка передбачає, що призначення основного покарання, нижче від найнижчої межі, передбаченої законом за даний злочин, або перехід до іншого, більш м'якого виду основного покарання може мати місце лише за наявності декількох (не менше двох) обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, з урахуванням особи винного.

Подібна оцінка Верховним судом України призначених місцевими судами кримінальних покарань демонструє, так би мовити, загальну картину, не деталізуючи конкретні ситуації, за яких призначалися м'які, або, навпаки, занадто сурові покарання. Аналіз же окремих ухвал цієї судової інстанції дозволяє говорити, що крім випадків неправильної оцінки ступеня тяжкості злочин, особи винного та інших обставин справи, чи то недотримання принципів призначення покарання, як передумови його неправильного застосування, досить поширеними були і залишаються випадки помилкової оцінки співвідношення покарань за ступенем їх відносної суворості.

Так, в судовій практиці трапляються помилки, пов'язані з вибором покарання за сукупністю злочинів і сукупністю вироків. Правила призначення покарання за сукупністю злочинів визначені у ч.1 ст. 70 КК України, де визначено, що призначення покарання може відбуватися шляхом:

- поглинання менш суворого покарання більш суворим;
- повного складання призначених покарань у межах, визначених в законі;
- часткового складання призначених покарань у межах, визначених в законі.

КК України не містить певної формалізованої вимоги щодо вибору принципу призначення покарань за сукупністю злочинів (крім випадків коли за один із вчинених злочинів призначене довічне позбавлення волі), натомість Пленумом ВСУ надаються загальні рекомендації, суть яких полягає у необхідності суду враховувати крім даних про особу винного й обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання, також кількість злочинів, що входять до сукупності, форму вини й мотиви вчинення кожного з них, тяжкість їх наслідків, вид сукупності тощо [9, с. 265].

Аналіз судової практики призначення покарань дозволяє науковцям зробити висновок, що суди визначають остаточне покарання шляхом поглинання менш суворого покарання більш суворим значно частіше, ніж шляхом повного або часткового складання покарань [1, с. 265].

Одним з варіантів доцільності застосування принципу поглинання покарань при визначенні остаточного покарання за сукупністю злочинів в кримінально-правовій доктрині визнається випадок, коли судом за один із злочинів, що утворюють сукупність, призначене максимальне покарання, передбачене санкцією закону,

яким встановлено найбільш суворе покарання. Обґрунтовується така позиція тим, що «встановлюючи принцип поглинання, закон (ч. 1 ст. 70 КК) обмежує його застосування дотриманням лише однієї вимоги: покарання, яке поглинає інше, має бути більш суворим, а покарання, яке поглинається, – менш суворим. Оскільки поглинання не обмежене за видом покарання, застосування цього принципу можливе щодо покарань як одного, так і різних видів» [10, с. 189-190]. В аспекті нашого дослідження особливий інтерес становить дотримання цієї ознаки системи покарань при визначенні суворості покарань різних видів. Проте не доцільно виключати і випадки подібної дилеми і при виборі покарання в межах санкції статті, з огляду на те, що саме Вища судова інстанція України орієнтує суди при призначенні покарання, враховуючи його тяжкість, обставини справи та особу винного призначати менш суворе покарання.

Відповідно до ч. 1 ст. 72 КК при складанні покарань за сукупністю злочинів і сукупністю вироків менш суворий вид покарання переводиться в більш суворий вид, виходячи зі встановленого у цій статті співвідношення. Сталим в кримінально-правовій науці та запровадженим у практику є підхід за якого при вирішенні питання про те, яке з призначених покарань є більш суворим суд виходить з наступних посилен (позицій). По-перше, з його розміру – у разі призначення за злочини, що утворюють сукупність призначені покарання одного виду, по-друге, з «його місця в законодавчому переліку покарань, встановленому в ст.51 КК у разі призначення в подібних випадках різних видів покарань»[10, с. 191].

Практичні працівники (судді) звертають увагу, що у судовій практиці виникають питання про можливість поглинання менш суворого покарання більш суворим, коли розмір менш суворого покарання за шкалою еквівалентів (ч. 1 ст. 72 КК) є більшим, аніж розмір більш суворого покарання [11, с. 13]. Для ілюстрації автор наводить наступний приклад, якщо порівняти 1 місяць арешту і 2 роки виправних робіт за цією шкалою, то останнє покарання (2 роки виправних робіт, що дорівнює 240 годинам арешту) буде приблизно в 8 разів більше за розміром ніж 1 місяць арешту. Одночасно з аналізом підрахунків, Білоконеv В. М. зауважує, що незалежно від розміру за шкалою еквівалентів покарань різних видів, менш суворий вид покарання завжди повинен поглинатися більш суворим видом покарання. На, нашу думку, подібна ситуація може виникати тільки у разі неправильного застосування положень кримінального закону, адже одночасне застосування двох принципів визначення остаточного покарання за сукупністю злочинів і сукупністю вироків є неприпустимим.

Аналіз судової практики свідчить, що судами іноді допускаються помилки при застосуванні положень ст. 72 КК. В окремих випадках, місцеві суди на порушення вказаних вимог закону призначали підсудним остаточне покарання переводячи більш суворий вид покарання у менш суворий. Так, вироком Керченського міського суду Автономної Республіки Крим від 17.10.2008 р А., раніше судимого, востаннє 05.07.2005 р. за ч. 1 ст. 309, ч.2 ст. 317, ст.ст. 69, 70, 71 на 3 роки 1 місяць позбавлення волі, звільненого 08.12.2007 р. умовно-достроково на 7 місяців 23 дні, засуджено за ч. 2 ст. 164 КК на 2 роки обмеження волі. На підставі ст. 71 КК за сукупністю вироків до покарання, призначеного цим вироком, частково приєднано невідбу-

ту частину покарання за попереднім вироком та на підставі ст. 72 КК визначено остаточне покарання 2 роки 6 місяців обмеження волі [12, с. 360-361]. Суд мав призначити остаточне покарання, перевівши менш суворий вид покарання (обмеження волі) у більш суворий (позбавлення волі) з розрахунку 1 дню позбавлення волі відповідають два дні обмеження волі.

Зазначене вище свідчить, що попри незначну варіативність використання ст. 51 КК України, коли, як відмічає Пономаренко Ю. А., «суд використовує не певну систему властивість всього переліку, а тільки порівнює місця в ньому двох окремо взятих покарань» кількість випадків неправильного застосування кримінального закону як результату подібної оціночної діяльності залишається доволі стабільною, про що свідчать наведені раніше данні судової статистики та аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції.

Отже, підсумовуючи вищенаведене можна зазначити, що попри окремі недоліки конструкцій кримінально-правових санкцій, які впливають на їх правильне застосування, а відповідно і ефективність окремих покарань, системи та кримінального закону в цілому, значна частина випадків неправильного призначення покарання полягає і у недотриманні вимог закону щодо урахування такої властивості системи покарання як їх розміщення у певному порядку за ступенем суворості, внаслідок такої передумови як неправильна оцінка співвідношення видів покарань у їх переліку. При цьому подібні складнощі обумовлені скоріше не ваганнями судді при виборі покарання в межах санкції відповідної статті (хоча і такі випадки не виключаються) на вимогу дотримання рекомендацій Вищої судової інстанції України при обранні покарання за наявності пом'якшуючих обставин, особи підсудного тощо призначати йому більш м'яке покарання, передбачене санкції статті, а при призначенні більш м'якого покарання, ніж передбачено законом в порядку ст. 69 КК, при визначенні остаточного покарання при сукупності злочинів та сукупності вироків (ст. 70-72 КК), зокрема і при переведенні одного виду покарання в інший та при заміні невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК).

Судам задля правильної та ефективної реалізації системи покарань у судовій діяльності необхідно більш виважено підходити до визначення виду та міри кримінальних покарань при їх призначенні. Видається, що не потребує особливих чи надмірних зусиль проаналізувати співвідношення двох покарань між собою та в системі покарань на предмет визначення більш суворого чи, навпаки, менш суворого покарання, адже для цього є усі передумови, оскільки відповідність між елементами системи покарань встановлена та чітко закріплена в кримінально-правовій нормі. До того ж, висловлене в кримінально-правовій науці припущення професора Навроцького В. О., що «значна кількість помилок у кримінально-правовій кваліфікації залишається невиявленою» [13, с. 609] у повній мірі без перебільшення можна віднести і до такого етапу застосування кримінального закону як призначення покарання. Будемо сподіватися, що виявлені випадки неправильного застосування кримінального закону (не будемо обмежувати їх традиційним позначенням – помилки, а віднесемо і окремі відповідні зловживання) будуть своєчасно виявлятися, усуватися, а узагальнення та ґрунтовний аналіз їх причин з боку відповідних інстанцій скерує право застосовну діяльність, примусить більш виважено підходити до питань при-

начення покарання та правильно тлумачити рамки свої дискреційних повноважень в цій частині.

Список літератури

1. Кримінальне право України. Загальна частина : [Навчальний посібник]/ [Агеєв М. М., Бахуринська О. О., Альошин Д. П. та ін.] / [за ред. Кашкарова О. О., Робака В. А.]. – Сімферополь: КРП «Видавництво Кримнавчпеддервидав», 2010. – 364 с.
2. Савченко А. В. Сучасне кримінальне право України: [Курс лекцій]/ [А. В. Савченко, В. В. Кузнецов, О. Ф. Штанько]. – К. : вид. ПАЛИВОДА А. В., 2005. – 649 с.
3. Музика А. А., Горох О. П. Система покарань та її підсистеми за Кримінальним кодексом України / А. А. Музика, О. П. Горох// Альманах кримінального права: Правова єдність. – 2009. – Вип. 1. – С. 368-390.
4. Кримінальне право України: Заг. частина: [Підручник]/ [Александров Ю. В., Антипов В. І., Володько М. В., та ін.] / [Відп. ред. Кондратьєв Я. Ю.]. – К. : Правові джерела, 2002. – 432 с.
5. Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : [навч. посіб.] / О. Г. Фролова – К. : АртЕк, 1997. – 208 с.
6. Про практику призначення судами кримінального покарання. Постанова пленуму Верховного суду № 7 від 24.10.2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
// <http://www.rada.gov.ua>
7. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2010 р. (за даними судової статистики). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
// <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/4034B350D>.
8. Кількість засуджених осіб за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини (ст.149 КК України) у 2001-2010 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
// <http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files/>
9. Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах// Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2004. – №12. – 360 с.
10. Зінченко І. О., Тютюгін В. І. Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання: [Монографія] / [За заг. ред. проф. Тютюгіна В. І.]. – Харків: “Фінн”, 2008. – 336 с.
11. Білоконєв В. М. Призначення покарання за сукупністю злочинів та вироків (судова практика) / В. М. Білоконєв. – Запоріжжя: Видавець Глазунов С. О., 2009. – 182 с.
12. Судова практика Верховного суду України у кримінальних справах за 2008-2009 роки/ [За ред. П. П. Пилипчука]. – К. : Істина, 2011. – 736 с.
13. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: [навч. посіб.] / В. О. Навроцький. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.

Рябчинская О.П. Учет степени строгости наказания в судебной практике / О. П. Рябчинская // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : Юридические науки. – 2011. – Т. 24 (63). № 2. 2011. – С. 220-226.

В статье анализируется судебная практика в части соблюдения такого признака системы наказания как размещение видов наказаний в определенном порядке от менее строгого к более строгому при применении уголовного закона в части назначения наказания. Выявляются наиболее типичные случаи неправильного применения закона вследствие указанного выше порядка размещения наказаний в системе.

Ключевые слова: уголовный закон, наказание, система наказаний.

Ryabchynskaya O. Accounting Class rigor in punishment jurisprudence / O. Ryabchynskaya // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series : Juridical sciences. – 2011. – Vol. 24 (63). № 2. 2011. – P. 220-226.

The article examines the judicial practice in the observance of such a trait as the location of the penal system of punishment in a specific order from the less strict to more strict in applying the criminal law of sen-

tencing. Investigates the most common misuse of the law due to violation of the above steps, placing penalties on the system.

Keywords: criminal law, punishment, system of punishments.

Поступила в редакцію 10.10.2011 г.